

УДК 903.4 (477.8-17) “00/00” (093)

ПАМ'ЯТКИ З РИСАМИ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ

Тарас Милян

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
історичний факультет, кафедра археології та історії стародавнього світу*

79000 вул. Університетська, 1
Львів, Україна

Схарактеризовано письмові римські та візантійські джерела про слов'ян, розглянуто елементи слов'янської культури на черняхівських багаточарових поселеннях (Черепин, Неслухів, Березець) у верхів'ях Дністра і Західного Бугу, де виявлено характерні для слов'ян форми ліпної кераміки та способи житлобудівництва. На підставі цього підтримано твердження, що міграційні потоки слов'ян – носіїв празько-корчацьких старожитностей – проходили із верхів'їв Дністра і Західного Бугу у західному напрямі, а їхньою основою стали пізньочерняхівські пам'ятки цього регіону.

Ключові слова: Черняхів, слов'яни, Дністер, Черепин, Неслухів, Березець.

Момент становлення і чіткої самоідентифікації слов'янських племен у період раннього середньовіччя є важливим і до кінця не з'язасованим етапом історії. Донедавна були відомі пам'ятки, від яких починається безпосередня історія ранньосередньовічних слов'янських культур, або ж пам'ятки, що належать до першої третини I тисячоліття н. е., коли простежувалася етнічна неоднорідність. Свідченням цього є письмові згадки античних авторів та результати археологічних досліджень. Тривалий час проблематично було виявити археологічні пам'ятки, що слугували б з'єднувальною ланкою між першими століттями та середньовіччям. Вони мали засвідчити безперервність у розвитку слов'янства, зокрема в зазначеному регіоні.

Підґрунтям цього повинні б слугувати давні згадки про слов'ян у працях античних, передусім римських, авторів. З I ст. до н. е. в обіг уведено термін “венеди”, яке позначало певне племінне утворення слов'ян. За працею “Про положення землі” римського історика Помпонія Мели це плем'я мало замешкати на теренах Балтійського узбережжя [18. С. 227]. Таку ж згадку навели і Пліній Старший у “Природі речей”, що належить до I ст. н. е. [17. С. 239–261], та Клавдій Птолемей у “Настановах з географії” [13. С. 320–321]. Водночас Птолемей долучив до відомих племен венедів ще й плем'я “ставанів”, що послідовно йшло за венедями. Більшість дослідників ідентифікувала “ставанів” як слов'ян. Це дає підстави припустити, що названі племена могли займати значно більшу територію, ніж Балтійське узбережжя, ймовірно, вирізняючись на фоні інших об'єднань, про що свідчать назви “венеди” і “ставани”. Однак у цих працях не згадано конкретного місця їхнього проживання.

Цікавішою для нас є праця Корнелія Тацита “Германія”, також датована I ст. н. е. Поряд зі згадкою про плем’я венедів античний автор назвав і місце їхнього проживання. Він зазначив, що плем’я займає землі, які межують із землями фенів на півночі та певкінів на півдні, на заході вони обмежені р. Віслою [16. С. 372–373]. Це свідчення підтверджує, що регіон верхів’їв Дністра, Західного Бугу та Вісли був давнім місцем проживання слов’янських племен, що відповідає і концепціям про прабатьківщину слов’ян.

Інформація про заселення слов’янами зазначеного регіону є і в так званих Певтінгерових таблицях із III ст. н. е. Там визначено територію, заселену венедями, – землі на північ від Карпат, верхів’я Дністра і західніше [33. S. 269–279]. Це може слугувати доказом, що слов’яни заселяли названий регіон уже в першій половині I тисячоліття н. е.

Наступні писемні згадки дають детальніші відомості про слов’ян і стосуються часу, коли слов’янський етнос став самостійною силою. Окрім венедів, згадано також племена антів та склавинів. Зокрема, у другій половині I тисячоліття н. е. Іоан Малала описав похід “склавів” (склавинів) разом із гунами на Фракію 559 р. н. е., Менандр Протектор навів відомості про стосунки Візантійської імперії зі склавинами та антами, Маврикій згадав про племена антів та склавинів тощо [23. С. 265–267, 311–356, 369–375]. Однак найважливішими можна вважати згадки про слов’янські племена у працях Йордана та Прокопія Кесарійського.

Прокопій Кесарійський у праці “Війни з готами” (VI ст.) описав перехід герулів у “країну варнів” на півночі, зазначивши, що вони перейшли через слов’янські землі. Отже, в ті часи землі між Подунав’ям і Прибалтикою були заселені слов’янами [20. С. 296–298].

Детальніша інформація про заселення слов’янами певних територій є в праці Йордана “Про походження та діяння готів” (VI ст.). Окрім цінних відомостей щодо укладу життя слов’ян, автор описав також місце їхнього проживання: “На північ, починаючи від місця зародження р. Вістули (Вісли) ... розташувалося ... плем’я венедів... Склавіни живуть від міста Новіентура і озера, що зветься Мурсіанським, до Данастра (Дністра), а на північ – до Вістули... Анти ... поширюються від Данастра до Данапра (Дніпра)” [12. С. 71–77]. Тут чітко визначено територію, заселену слов’янськими племенами, зокрема склавинами, носіями празько-корчацької культури. Як впливає з літературних джерел, верхів’я Дністра, Західного Бугу та Вісли заселяли давні слов’яни.

Підтвердженням цього можуть слугувати дослідження в галузі лінгвістики, зокрема В. Топорова та О. Трубачова. Вчені зазначили про зосередження слов’янських гідронімів на території, що охоплює регіон дослідження. Крайньою західною межею чіткого поширення таких гідронімів є верхів’я Дністра і Прип’яті [27. С. 229–251]. Німецький дослідник І. Удольф наголосив, що слов’янські гідроніми компактно вкривають територію верхів’їв Пруту, Верхнього і Середнього Дністра, верхів’я Вісли [38. S. 1–23].

На підставі пізніших патронімістичних назв населених пунктів у верхів’ях Дністра, Вісли, Сяну польський дослідник Г. Ловмянський виділив ареали заселення цих регіонів склавинськими племенами, починаючи з VII ст. [33. S. 67–68].

Отже, писемні джерела засвідчують проживання слов’ян на теренах Європи. Є згадки від поодиноких назв племен до потужної військово-політичної сили. Однак у

хронологічному викладі не описано періоду переходу слов'ян від загального провінційно-римського типу культури до окремого.

Сьогодні цей недолік доповнюють археологічними джерелами. На підставі вивчення археологічних культур можна з'ясувати генезис слов'янського світу в першій половині I тисячоліття н. е., що припадає, за твердженням Д. Козака, на венедський (I–IV ст.) та антський (V–VII ст.) періоди історії [15. С. 20].

Порівняно легко простежити розвиток слов'янства на сусідніх північно-східних територіях, що межують з регіоном нашого дослідження, де розвивалися пізньозарубинецька та київська культури, які майже не зазнали римського впливу і зберегли самобутність, яка виводиться із попереднього часу [26].

Пошук ланки, що поєднує слов'ян початку ери та другої половини I тисячоліття н. е. у верхів'ях Дністра, Західного Бугу та Вісли дещо утруднений, оскільки ці землі традиційно були контактною зоною багатьох культур. Поширення римських впливів тривалий час нівелювало відмінні етнічні риси археологічних культур у межах римської культурної провінції.

Як відомо, виникненню празько-корчацьких старожитностей передувала поліетнічна черняхівська культура на території України, на пам'ятках якої вперше й виявлено ранньослов'янські об'єкти [6. С. 193–198].

Пам'ятки черняхівської культури в межах України поділяють на три локальні групи, зіставні з природними чинниками та внутрішньою структурою [11. С. 46]. Згідно зі спостереженнями, регіон Західного Бугу та Вісли був заселений від початку ери протослов'янськими, а згодом й історичними слов'янськими племенами [7. С. 199]. Для черняхівської культури характерні певні особливості, які успадкувала празько-корчацька культура. Це, передусім, наявність на поселеннях заглиблених жител, ліпної кераміки з високо поставленими плічками. В. Баран довів, що у верхів'ях Дністра та Західного Бугу на кінцевих етапах черняхівської культури переважали поселення із заглибленими житлами, які в окремих випадках були єдиним типом житлових споруд, і містили в одному з кутів піч-кам'янку [8. С. 164–165]. Ці риси дають підстави стверджувати про наявність тут слов'ян.

Перед заселенням території Малополющі носіями празько-корчацької культури тут проживали носії пшеворської культури, яку фахівці вважають поліетнічною (германці та слов'яни). На пізніх етапах (IV–перша половина V ст.), особливо на півдні – басейн Вісли, Південна Польща, частина носіїв цієї культури належала до слов'янського етносу. Такої думки дотримуються польські дослідники, зокрема, В. Гензель, Л. Лецієвич, В. Шиманський. Витоки празької культури в пшеворській шукала й І. П. Русанова [22. С. 195–199].

Д. Козак виділив частину пшеворської культури у верхньодністрянську групу, на заході обмежену Віслою та Сяном, на сході – Прип'яттю, на півдні – Збручем [14. С. 3–5]. Згодом на її основі витворилася місцева зубрицька культура, що разом із пізньочерняхівською зумовила зародження ранньослов'янської празько-корчацької культури.

Перші пам'ятки, пов'язані з так званим перехідним етапом, виявлено у 50-х роках XX ст. у верхів'ях Дністра. Тут уперше за чітко продатованими хронологічними орієнтирами стверджено наявність у черняхівській культурі слов'янського елемента.

У 1954–1956 рр. В. Баран суцільно дослідив черняхівське поселення поблизу с. Черепин Пустомитівського р-ну Львівської обл. В той час названі старожитності відносили до культури доби полів поховань. Тут на площі 1 184 м² відкрито 24 об'єкти зазначеного часу і, зокрема, два перехідного періоду [2. С. 6–8]. На поселенні виявлено житла двох типів – наземні й заглиблені, однак переважають заглиблені напівземлянки. Як звичайно, у напівземлянокових житлах черняхівської культури опалювальним пристроєм були відкриті вогнища, а в слов'янських житлах такого ж типу – піч-кам'янка або піч, вирізана в материковому останці. В Черепині зафіксовано рештки двох жител, де була стаціонарна піч-кам'янка – житла 8 та 12 за нумерацією об'єктів на пам'ятці.

Зазначені житла – це напівземлянки чотирикутної форми, з такими розмірами стін: житло 8 – 4,75×5,25 м, житло 12 – 3,5×5,8 м, площа яких сягала 20–25 м² [2. С. 34–41]. Стінки жител вирізані у материк, вертикальні, долівка у вигляді втрамбованої материкової глини. У житлі 12 виявлено внутрішню підвальну яму, яку, на думку дослідника, могли перекривати дошками. В плані яма овальної форми, заглиблена на 1,9 м від долівки житла [2. С. 44]. Конструктивні особливості житла 8 такі: рештки ймовірного входу із південної сторони, ознакою чого є заглиблення біля південної стінки житла, та дві господарські ями всередині житла. Яма *a* конструктивно поєднувалась із будовою стін і була продовженням південної та східної стінок, яма *b* безпосередньо розміщена у південній частині житла. Про зв'язок їх із житлом свідчить також однорідність матеріального комплексу знахідок.

Печі-кам'янки в обох випадках були куполоподібними, з підмазаним глиною й обпаленим черенем. Обидві печі споруджені на підвищеннях.

У житлі 8 підсіпка завтовшки 0,3 м перекривала два попередні різночасові черені овальної форми, заглиблені в материк. Отже, піч декілька разів перебудовували. Піч містилась у північно-західному куті. Ззовні вона мала чотирикутну форму, а перед челюстями виявлено вкопаний горщик, що зберігся повністю [2. С. 34].

Піч у житлі 12 займала південно-східний кут і ззовні була підковоподібною. Підвищення сягало висоти 0,12 м і складалося з дрібного каміння, пермішаного із землею. Воно перекривало раніший черінь, що містився на рівні материка [2. С. 43].

З інших конструктивних характеристик жител заслуговують на увагу рештки лав, вирізаних у материковій глині в житлі 8 уздовж північної та південно-західної стінок. Лави були трикутної форми, припідняті над рівнем долівки на 0,2–0,5 м, довжина в середньому становила 2,6 м, а ширина – 0,8 м [2. С. 34]. Конструкція стін жител, як свідчать стовпові ямки у житлі 8 та сліди вимазки з відбитками жердин, ймовірно, була каркасно-стовпова.

Комплекс жител охоплює і прихатні господарські ями. До комплексу житла 8 належать ями 1, 2, а житла 12 – яма 4. Археологічний матеріал ям відповідає археологічному матеріалу із жител.

Речовий матеріал із жител такий же, як і на поселенні загалом. Здебільшого, це фрагменти керамічного кружального та ліпного (переважає) посуду грубої фактури. В тісті кераміки є значні домішки шамоту і жорстви, повехня горбкувата, нерівна, слабко випалена. Колір посуду темно-коричневий або бруднувато-сірий [2. С. 49].

Кераміка з Черепина, що є предметом нашого зацікавлення, містить цілі форми та фрагменти. В. Баран виокремив їх у перший і четвертий типи підгрупи А щодо всієї кераміки з поселення. До першого типу належать опуклобокі горщики з легко відігнутими назвнi вiнцями та плоским товстим дном. Максимальне розширення тулуба переважно припадає вище середини висоти посуду. Відповідно до типології черняхівського посуду верхів'їв Дністра і Західного Бугу, такі форми належать до першого типу, підтип А, Б, В. Вони найпоширеніші в регіоні й кількісно переважають (на різних поселеннях становлять 20–40% від загальної кількості кераміки) [5. С. 79–80].

Важливою хронологічною прив'язкою на цьому поселенні є такі індивідуальні знахідки, як фібули.

У підвальній ямі житла 8 віднайдено залізну фібулу із підв'язним приймачем. Вона мала пружину, намотану чотирма кільцями на окрему вісь, та нижню тятиву. Вигнута дужка фібули внизу переходила у ніжку. Згідно з А. Амброзом, такий тип належить до прогнутих підв'язних фібул другої підгрупи першої серії. Фібули такого типу становлять окремий третій варіант, датований серединою–другою половиною IV ст. [1. С. 64–65].

Цікава також знахідка із цього ж житла – бронзова підвіска у вигляді фігурки лева. Її виявлено у розвалі печі. Лицьовий бік підвіски рельєфний, окремі деталі виділені чеканкою, зворотний бік плоский. У пащі фігурки лева зроблено отвір, через який пропущено бронзове дротяне кільце з подвійним вузлом для підвішування прикраси [2. С. 70].

Отже, за чітко датованою фібулою вдалося вперше виявити поселення з рисами перехідного періоду від черняхівської культури до культури історичних слов'ян. На підставі цього виділено характерні риси стосовно пам'яток такого типу, зокрема, наявність опалювального пристрою у вигляді стаціонарної печі-кам'янки, житла напівземлянкового типу, значна кількість (часто переважає) ліпної кераміки, що має форми горщиків першого типу черняхівської культури, які продовжено у слов'янський період. Важливим фактом є також наявність на всіх поселеннях з рисами перехідного етапу чітко датованих знахідок – головно фібул.

Оскільки в літературі є чіткі відомості про структуру та особливості ранньослов'янських поселень, то зіставлення їх з відомостями, що стосуються ранішого часу, дає змогу виокремити на пам'ятках перехідного етапу слов'янські елементи.

Виявлення та дослідження пам'яток гунського часу допомогло простежити перехід від пізньоримського поліетнічного періоду до ранньосередньовічного слов'янського.

За структурою та характером матеріалу вчені, зокрема В. Баран, поділяють пам'ятки такого типу на дві територіальні групи. Одна з них пов'язана з Середнім Подніпров'ям та верхів'ями Південного Бугу (так звана дніпровсько-бузька група), в її основі – старожитності київської культури, інша – з Верхнім та Середнім Подністер'ям та верхів'ями Пруту (дністерсько-прутська група), в її основі – пізньозарубинецькі та волино-подільські старожитності [7. С. 195]. Це й пояснює той факт, що певне зосередження пам'яток перехідного часу зафіксоване у межах території, яка є предметом дослідження.

Правильність вибраного шляху вирішення зазначеної проблеми підтвердили подальші дослідження пам'яток IV–V ст. Зокрема, Л. Вакуленко та О. Приходнюк,

досліджуючи багат шарове поселення поблизу с. Сокіл на Середньому Дністрі, серед 12 жител-напівземлянок черняхівського часу в десяти виявили опалювальні пристрої у вигляді печі-кам'янки. Верхню межу черняхівського горизонту тут визначено як першу половину V ст. [10. С. 6].

Показовою пам'яткою перехідного типу, своєрідним еталоном, що має чіткі хронологічні та структурні характеристики, є поселення поблизу с. Теремці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., яке досліджував В. Баран 1979 р. На підставі стратиграфічних спостережень тут зафіксовано два хронологічні горизонти черняхівського часу: старший і молодший, виявлено 29 напівземлянок, з яких у 24 зафіксовано печі-кам'янки [7. С.195].

Житла з печами-кам'янками належать до молодшого етапу функціонування пам'ятки – кінець IV–початок V ст. У всіх житлах рухомий археологічний матеріал, головню, представлений фрагментами ліпної та гончарної кераміки, що співвідноситься як 52,7 і 47,3%, відповідно [9. С. 196]. У ліпній кераміці переважають горщики з високо поставленими плічками, хоча його ще не можна зачислювати до класичних ранньослов'янських форм.

Найвагомішим свідченням існування поселення в гунський період є знахідка бронзової фібули перехідного типу – від двопластинчастих до пальчастих. За близькими аналогіями, такий тип В. Баран продатував початком V ст. [9. С. 198].

Отриманий матеріал з поселень IV–V ст. н. е. дає підстави зачислювати пам'ятки із зазначеними вище рисами до слов'янської культури. За твердженням В. Барана, у той час почав формуватися слов'янський ранньосередньовічний тип житла – напівземлянка, і поселення в Теремцях – яскраве свідчення цього [5. С. 72].

Такі висновки підтверджені також дослідженнями І. Русанової та Б. Тимощука на слов'янських поселеннях біля с. Кодина, де визначено найраніший етап (IA) функціонування поселення як суто слов'янського – V ст. [21. С. 28]. В цьому періоді вже зафіксовано всі необхідні атрибути слов'янського поселення, зокрема щодо житла. Роботами в Кодині, а особливо в Рашкові, підтверджено положення про генезис найтипівіших слов'янських ознак – печі-кам'янки, спорудження їх на ґрунтовій подушці, господарські (підвальні) ями в житлах, лави-лежанки [21. С. 38].

Безпосередню в регіоні дослідження, окрім поселення поблизу с. Черепин, зафіксовано ще низку пам'яток, що містили комплекси IV–V ст. н. е., досліджені у 70–80-х роках XX ст.

Ознаки перехідного етапу виявлені на багат шаровому поселенні поблизу с. Неслухів Кам'яно-Бузького р-ну Львівської обл. Поселення, що належить до черняхівської культури, відоме в науковій літературі з кінця XIX ст. [31. З. 2].

У 1946 р. незначні дослідницькі роботи на поселенні провів М. Смішко. Серед археологічних об'єктів, виявлених під час досліджень, він зафіксував рештки двох печей, вирізаних у материковому останці, склепіння яких викладене з каміння. В розвалах печей поряд з гончарною черняхівською керамікою була й ліпна. Характеристика ліпної кераміки цілком збігається з ознаками однотипної кераміки Черепина: товстостінна, з додатком шамоту і грубих зерен піску. Головною формою був горщик з опуклими боками, вертикальними або слабко відігнутими назовні вінцями, горбкуватою поверх-

нею, зі слідами загладжування. Загальне співвідношення ліпних керамічних виробів до кружальних становило 50% [25. С. 198–200, 202].

На підставі результатів досліджень М. Смішко дійшов висновку, що наявність такого матеріалу повинна розширити хронологію поселення поблизу Неслухова на V ст. і далі, що мав би існувати зв'язок між черняхівським періодом і часом становлення великих племінних об'єднань [25. С. 203–204].

Цю проблему вдалося вирішити у 80-х роках XX ст. В. Цигилик та В. Івановський 1983 р. в урочищі Лісковиця, де було закладено розкоп площею 320 м² поряд із розкопом М. Смішка, виявили рештки одного житла і п'яти господарських ям [29. С. 369]. Дослідницький інтерес становлять рештки житла. Це квадратна напівземлянка розміром 4,2×4,2 м. У північно-східному куті розміщена піч, стінки якої вирізано в материковому останці, що є однією з характерних рис для пізніших слов'янських жител басейну р. Західного Бугу. Піч підковоподібної форми, її перекриття було викладене із так званих хлібців-вальків. На черені виявлено рештки ліпного горщика, близького до ранньослов'янських типів кераміки [28. С. 107–108]. В центральній-західній частині житла зафіксовано рештки підвальної ями, що подібна до ями з житла 12 на поселенні в Черепині і могла мати дерев'яне перекриття. В плані яма підквадратної форми, з південної сторони, як і в попередньому випадку, вели дві сходинок, вирізані в материк; заглиблена на 0,85 м від долівки житла [28. С. 107].

Керамічний комплекс житла, зокрема ліпний, за характеристикою відповідає описаній вище кераміці з розкопок М. Смішка та із Черепина. Реконструйований горщик з череня печі виготовлений з глини з додаванням грубозернистого шамоту, має нерівну поверхню зі слідами загладжування, опуклі боки, найбільше розширення дещо вище середини, слабо виділені плічка та майже вертикальні вінця (вони дещо відведені назовні). Така ж технологічна характеристика і рештки фрагментів ліпного посуду.

Дещо раніше В. Цигилик зафіксував житло з такими ж характеристиками на поселенні в урочищі Голодівка поблизу с. Рудники Миколаївського р-ну Львівської обл. Розкопками на поселенні виявлено черняхівські господарську споруду та господарську яму, три ями на вогнища та житло – напівземлянку квадратної форми розміром 4,2×4,2 м, орієнтовану кутами за сторонами світу. Стінки житла вертикальні, переходять у долівку на відмітці 0,5 м щодо материка. Цікава конструктивна особливість житла – наявність решток вогнища та печі. У південно-східному куті житла виявлено рештки випаленої на 2,5 см до червоного кольору долівки розміром 0,7×1,7 м, на поверхні якої збереглися вуглики та попіл. У західному куті розчищено розвал печі розміром 0,65×1,0 м, основа якої була вирізана у материковій глині. Склепіння викладене з хлібців [28. С. 104]. Цікавим у заповненні житла є накопичення залізних шлаків, а також віднайдене тут залізне ковадло у вигляді піраміди зі зрізаною верхівкою. Оскільки на території, де було поселення, багато поверхневих відкладів залізної руди, то наявність двох вогнищ у житлі може свідчити про подвійне призначення споруди – житлове та виробниче.

Подібні типи жител відомі також у пізніший час. Зокрема, на поселенні Ріпнів-ІІ, яке досліджував В. Баран, виявлено житло (№ 31), що творило комплекс із печами для обробітку заліза [3. С. 338–340]. Таке поєднання функцій можна вважати особливістю, характерною для слов'янських поселень у регіоні.

Інший рухомий археологічний матеріал із житла в Рудниках представлений фрагментами ліпної і гончарної черняхівської кераміки. Ліпний посуд – це горщики, найбільше розширені вище середини корпусу, з низькими і слабо відведеними назовні вінцями. У фактурі тіста значний вміст шамоту, поверхня горбкувата [28. С. 105]. За аналогіями форми ліпного посуду подібні до описаних вище. На підставі археологічного матеріалу В. Цигилик спочатку помилково продатував цей комплекс VI–VII ст. [29. С. 319]. Однак згодом, зважаючи на наявність гончарної кераміки, типової для черняхівської культури, зачислив його до перехідного типу, що більш правомірне та обгрунтованіше [28. С. 100].

Житло з рисами перехідного часу В. Цигилик 1981 р. віднайшов також на поселенні в урочищі За Рудкою, поблизу с. Березець Городоцького р-ну Львівської обл.

У розкопі площею 520 м² виявлено рештки трьох жител, двох господарських ям. Житло, що відповідає рисам перехідного типу, в загальній нумерації об'єктів на розкопі має номер 2. Це квадратна землянка розміром 3,3×3,3 м, орієнтована стінками по лінії північний схід – південний захід. В об'єкті вдалося простежити конструктивні особливості будови стінок, зокрема, стовпові ямки посередині північної та південної стінок, а також у південно-західному куті [28. С. 106]. Сліди стовпових ямок відшукано і в житлі 8 на поселенні Черепин, що підтверджує однакову техніку спорудження жител.

Інша конструктивна особливість житла 2 – наявність спеціального збірника для води – овальної ями, та її відведення з житла, – трапецієподібної в перерізі канавки, яка з'єднувала яму та рівчак поблизу поселення [28. С. 106].

У північно-західному куті житла була піч, вирізана в материковому останці у вигляді чотирикутника, її перекриття викладене з “хлібців”. При печі виявлено припічну яму, в розвалі печі та ямі зафіксовано уламки гончарного та ліпного посуду. В заповненні житла також віднайдено чотири точильні бруски, а на долівці – бронзову фібулу [28. С. 107].

Ліпної кераміки із житла 2 було 80%, гончарної – 20%. Характеристика ліпних фрагментів аналогічна до описаної вище. На підставі досліджень А. Амброза В. Цигилик визначив фібулу як таку, що містить ознаки другого і третього типів, оскільки вона належить до профільованих з підв'язним приймачем. Дужка фібули мала шестигранну форму, переходила у пластинчасту ніжку, краї якої прикрашені насічками. Ніжка закінчувалася зігнутою у півсферу пластинкою, що була підігнута назустріч голці. Відповідно, її датували кінцем IV – початком V ст. [28. С. 110]. Ця фібула подібна до фібули з Черепина. На підставі спостережень В. Цигилик визначив усі три об'єкти як пам'ятки перехідного типу, що поєднують риси черняхівської культури, та культури пізніших історичних слов'ян, і датував їх кінцем IV – початком V ст. [28. С. 110].

За ознаками, що виокремлені під час досліджень поселень перехідного часу, а також за структурними характеристиками черняхівських поселень пізніх етапів до категорії пам'яток цього типу можна зачислити ще низку поселень, зокрема, Бовшів-II. На поселенні привертають увагу заглиблені житла 6 та 7А, де виявлено залишки відкритих вогнищ, черінь яких мав вигляд підмазаної глиною долівки, а в житлі 7А – із “припічною ямою”.

Заповнення жител становив ліпний посуд слов'янського типу та ліпний посуд, форми якого нагадують горщики з пізньочерняхівських поселень типу Черепин [4. С. 150–153]. Отже, ці житла правомірно зачислити до описаних вище пам'яток, оскільки поселення багатощарове й на ньому є шар з черняхівською культурою. Думку про те, що ці житла могли функціонувати і в перехідний період, висловлював дослідник поселення Бовшів-II В. Баран [4. С. 153].

Наявність пам'яток із V ст. на території Малополющі, що містили б чіткі хронологічні орієнтири, а також відповідний слов'янський матеріал, проблемна. На думку З. Кобилінського, сьогодні нема доказів того, що на землях Польщі могли існувати “комплекси перехідного або змішаного типу”. Потенційно вони могли бути, однак передусім на території Куявії або Любуської землі. Це пов'язано з тим, що в першій половині V ст. у заселенні Малополющі зникли пізньоримські елементи, а найраніші слов'янські комплекси можна датувати на підставі небагатьох металевих знахідок VI ст. або його першою половиною. Отже, перерва у процесах заселення становить близько 50 років [32. С. 172–173]. Такої ж думки й А. Жакі [39. С. 366]. За твердженням іншого польського дослідника М. Дулініча, перерва у заселенні в басейні річки Сян становить близько 150 років [32. С. 168].

В. Сєдов, підсумовуючи дослідження на цих теренах, як приклад, згадав пам'ятки V ст. поблизу Усмежа, Страдува [24. С. 24]. На них віднайдено поясний наконечник, сіроглиняну та ліпну кераміку, сліди забудови. Однак, за твердженням М. Парчевського, це комплекси з порушеною стратиграфією, а поясне завершення стосується ранішого періоду – вельбарської культури – і не пов'язане з періодом ліпного посуду ранньослов'янського часу [34. С. 194]. На жаль, вагоміших хронологічних даних ранньослов'янського часу не зафіксовано.

Поверненням до цієї теми стало віднайдення М. Парчевським фрагмента бурштинової намистини на поселенні в Бахужі серед решток об'єкта 59, який визначено як найстарший ранньослов'янський [35. С. 205–216]. На підставі цього дослідник висунув тезу про функціонування поселення як слов'янського вже в другій половині V ст.

Ця знахідка могла б слугувати потрібним хронологічним орієнтиром, проте намистини такого типу не відомі на ранньослов'янських пам'ятках. Подібні знахідки, пов'язані з зазначеним регіоном, – пшеворське поселення поблизу Свілча, яке досліджував К. Годловський. Тут відкрито майстерні з обробітку бурштину, витвори якої аналогічні до знайденої в Бахужі намистини.

Дендрохронологічні аналізи із пшеворського поселення та аналогії щодо бурштинових виробів зі Свілчі і намистини з Бахужа дали змогу М. Парчевському зробити припущення щодо заселення слов'янами частини земель Малополющі в середині V ст. [36. С. 205–206].

Таке припущення можна розглянути. Однак сумнівним є твердження М. Парчевського про занепад пшеворського поселення в середині V ст. і пов'язування цього безпосередньо з вторгненням нових заселенців – слов'ян. Варто зазначити, що об'єкт 59 з поселення в Бахужі зруйнований, від нього залишилися частина земляного котловану (північна стінка) і розвал печі. Слідів заселення з пізньоримського часу (коли існувало поселення у Свілчі) на поселенні 16 в Бахужі не зафіксовано. Тому, можливо, фрагмент

намистини з Бахужа і не пов'язаний зі слов'янським періодом існування поселення. У вирішенні цієї проблеми могли б допомогти інші знахідки часу поширення бурштинової намистини такого типу. Однак досі таких фактів не зареєстровано.

Зазначимо, що поселення, на яких зафіксовано риси перехідного типу, виявлені в інших місцях. Інтерес становлять пам'ятки з регіонів, що прилягають до ареалу поширення празько-корчацької культури, зареєстровані О. Приходнюком у середній частині р. Дністер.

За спостереженнями вченого, на цих пам'ятках є об'єкти з перехідними рисами. Як і в попередніх випадках, вони мають такий же тип житлобудівництва – напівземлянки (Лука-Врублевецька, Бакота), у заповненні трапляється ліпна і гончарна черняхівська кераміка, піч-кам'янка, в житлах наявні господарські ями [19. С. 72].

Отже, у писемних джерелах йдеться про племена, асоційовані зі слов'янами, починаючи з I ст. до н. е. і до кінця першої третини I тис. н. е. Досі триває дискусія щодо відповідності давніх, переважно античних, етнонімів слов'ян, наприклад, “венеди”.

Згадки про слов'ян на початку другої третини I тисячоліття н. е. є у візантійських авторів. У цих джерелах слов'яни вже означені своїми самоназвами. У писемних згадках простежуємо також хронологічний проміжок без відомостей про розвиток слов'янства. Цю прогалину доповнюють археологічні дослідження.

У наукових дослідженнях ланкою, що передувала появі історичних слов'ян раннього середньовіччя, є пам'ятки так званого перехідного періоду від пізньоримського часу до раннього середньовіччя. В археології це, відповідно, завершальний етап черняхівської та пшеворської культур. Вивчення цих пам'яток розкриває закономірності переходу від однієї культури до іншої і дає змогу спростувати версію про “хронологічний хіатус” у Центрально-Східній Європі.

Пам'ятки цього типу мають характерні особливості, вперше виявлені у Західному Побужжі та Верхньому Подністер'ї. Це, передусім, наявність житла-напівземлянки із піччю-кам'янкою або вирізаною на спеціально залишеному материковому останці. На думку В. Барана, такий тип житла характерний лише для регіону Верхнього і Середнього Подністер'я і не відомий у Центрально-Східній Європі [9. С. 51]. Підтвердженням цього є дослідження, проведені на території Польщі З. Кобилінським, який стверджував, що з римського часу напівземлянки з печами-кам'янками на цій території не відомі [32. S. 176].

У заповненні жител рухомий археологічний матеріал представлений ліпною (переважає) та гончарною керамікою. Головна форма ліпної кераміки – горщик, який за формою і технологією виробництва близький до ранньослов'янських. На більшості таких пам'яток віднайдено чіткі хронологічні орієнтири – фібули (Черепин, Березовець), які дали змогу чітко визначити час функціонування поселень такого типу – кінець IV – початок V ст.

Стосовно пам'яток із території Малополющі, то датування їх ранніми періодами наразі неправомірне. Як зазначив Я. Полеський, відомі прикраси із раннього середньовіччя є такими нечисленними, що вони не можуть слугувати чіткими визначниками в часі [37. S. 28].

1. *Амброз А. К.* Фибулы юга европейской части СССР (II в. до н. э.–IV в. н. э.) // САИ. – 1966. – Вып. Д1–30.
2. *Баран В. Д.* Поселения перших століть н. е. біля с. Черепин – К., 1961.
3. *Баран В. Д.* Раннеславянское поселение у с. Рипнева (Рипнев-II) на Западном Буге (Львов. обл.) // МИА – 1963. – № 108. – С. 351–365.
4. *Баран В.* Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – К., 1972.
5. *Баран В. Д.* Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. – К., 1981.
6. *Баран В. Д.* Пражская культура Поднепровья (по материалам поселений у с. Рашков). – К., 1988.
7. *Баран В. Д.* Слов'янські ранньосередньовічні культури та їх підоснови // МДАПВ. – 1995. – Вип. 6.
8. *Баран В. Д.* Давні слов'яни. – К., 1998.
9. *Баран В. Д.* Процеси етнокультурного розвитку на території України в першій половині I тис. н. е. // Археологія. – 1999. – № 4.
10. *Вакуленко Л., Приходнюк О.* Славянские поселения первого тысячелетия н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре. – К., 1984.
11. Давня історія України. – К., 2000. – Т. 3.
12. *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов / Пер. Е. Скрижинской. – М., 1960.
13. *Клавдий Птолемей.* Руководство по географии // Античная география / Сост. М. Боднарский. – М., 1953.
14. *Козак Д. Н.* Пшеворська культура у верхів'ях Подністров'я і Західного Побужжя. – К., 1984.
15. *Козак Д. Н.* Археологічні пам'ятки рубежу та першої половини I тисячоліття н. е. в околицях Львова // АДЛУ. – 2002. – № 5. – С. 5–83.
16. *Корнелий Тацит.* Германия // Сочинения: В 2 т. – М., 1969. – Т. 1.
17. *Плиний Старший.* Естественная история / Пер. Н. Подземской // Античная география / Сост. М. Боднарский. – М., 1953. – С. 239–261.
18. *Помпоний Мела.* О положении земли // Античная география / Сост. М. Боднарский. – М., 1953.
19. *Приходнюк О. М.* Слов'яни на Поділлі VI–VII ст. – К., 1975.
20. *Прокопий Кесарійський.* Война с готами // Сочинения: В 2 т. / Пер. С. Кондратьева. – М., 1950. – Т. 1.
21. *Русанова И. П., Тимошук Б. А.* Кодын – славянские поселения V–VIII вв. на р. Прут. – М., 1984.
22. *Русанова И. П.* Компоненты пшеворской культуры // Тр. V Междунар. конгресса археологов-славистов. – К., 1988. – С. 195–199.
23. Свод древнейших письменных известий о славянах / Сост. Л. Гиндин, Г. Литаврин. – М., 1991. – Т. 1.
24. *Седов В. В.* Славяне в раннем средневековье. – М., 1995.
25. *Смішко М.* Звіт про дослідження селища періоду “полів поховань” у Неслухові в 1946 р. // АП УРСР. – 1949. – Т. 1. – С. 189–205.
26. *Терпиловский Р.* Ранние славяне Подесенья III–V вв. – К., 1984.
27. *Топоров В., Трубочев О.* Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. – М., 1962.
28. *Цыгльык В.* Раскопки у с. Рудники // АО 1980 г. – М., 1981. – С. 318–319.
29. *Цыгльык В., Ивановский В.* Поселение у с. Неслухов // АО 1983 г. – М., 1984. – С. 369–370.
30. *Цигилец В.* Нові пізньочерняхівські житла на Львівщині // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – Київ; Львів, 1997. – С. 104–110.
31. *Gadaczek K.* Grabarka Niesluchowska // Teka konserwatorska. – Lwyw, 1900. – Z. 2.
32. *Kobyliński Z.* Struktury osadniczy na ziemiach polskich u schyłku starożytności I w początkach wczesnego średniowiecza. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1988.
33. *Łowmiański H.* Początki Polski. Z dziejów słowian w I tys. n. e. – Warszawa, 1963. – Т. 1.
34. *Parczewski M.* Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie źrudel archeologicznych. – Kraków, 1988.
35. *Parczewski M.* Wyniki badań wykopaliskowych w Bachurzu w latach 1991–1992 // Materiały i sprawozdania Rzeszywskiego ośrodka archeologicznego za lata 1991–1992. – Rzeszyw; Krosno; Tarnobreg, 1993. – S. 205–216.

36. *Parczewski M.* Dotychczasowe badania osady wczesnosłowiańskiej w Bachurzu // *Давня і середньовічна історія України*. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 205–206.
37. *Poleski J.* Podstawy i metody datowania okresu wczesnośredniowiecznego w Malopolsce. – Kraków, 1992.
38. *Udolph J.* Zum Stand der Diskussion um Urheimat der Slaven // *Beitrage zur Namenforschung*. – 1979. – Bd. 7–14.
39. *Żaki A.* Archeologia Malopolski wczesnośredniowiecznej. – Kraków, 1974.

ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS WITH THE FEATURES OF TRANSITION PERIOD

Taras Mylian

*Ivan Franko National University of Lviv
Museum of Archaeology*

The article evaluates the elements of Slavic culture on the cherniakhiv type multilayer settlements (Cherepyn, Neslukhiv, Berezs) in the Upper Dnister and Western Bug areas. The forms of hand-made pottery and house building styles were discovered on these settlements, characteristic for the Slavs. Written Roman and Byzantine sources referring to Slavs are analyzed as well. On the basis of given arguments the assessment is made that the migratory movement of Slavs – makers of Praha-Korchak Culture – spread westward from Upper Dnister and Western Bug, and the late cherniakhiv monuments formed the basis of that culture in given region.

Key words: Cherniakhiv, Slavs, Dnister, Cherepyn, Neslukhiv, Berezs.

Стаття надійшла до редколегії 06.05.2005

Прийнята до друку 14.09.2005